

Edin Šaković

ZNAČAJ VAKUFA U RAZVOJU GRAČANIČKE ČARŠIJE

Tokom osmanske vladavine u Gračanici je, kao i u drugim bosanskim gradovima, osnovan veliki broj vakufa. Pojedinci su svojom inicijativom i vlastitim sredstvima, motivirani različitim interesima, ovdje podizali džamije, medrese, mektebe, hanove, te ostavljali svoju imovinu za izdržavanje tih ustanova.

U ovom radu, uz prikupljene podatke o vakufima u Gračanici, od 16. do kraja 19. stoljeća, učinjen je pokušaj da se ukaže na ulogu i utjecaj njihovih zadužbina na razvitak kasabe Gračanice u jedno značajno i razvijeno urbano, privredno, ali i kulturno središte.

01.

Vakuf predstavlja imovinu darovanu i zavještanu u vjerske, prosvjetne ili dobrotvorne svrhe, koja je zaštićena od otuđenja i prodaje i čiji se prihodi koriste shodno odredbama *vakifa*, osobe koja osniva vakuf. Vakuf se službeno osniva izdavanjem posebne isprave, vakufname ili vakfije, koju pred svjedocima potvrđuje predstavnik sudske vlasti (kadija), a to predstavlja jedan svečan događaj koji utemeljitelju vakufa donosi osobitu ovomezaljsku čast i ugled, te obećaje nagradu od Boga na budućem svijetu. Institucija vakufa je utemeljena na propisima Kur'ana i Hadisa, a kao prvi vakifi javljaju se još drugovi Božijeg poslanika Muhammeda (a.s.). Ta institucija će se razviti širom islamskog svijeta, pa tako i u Bosni, koja dolaskom osmanlijske vlasti ulazi u islamski kulturno-civilizacijski krug. O vakufima u Bosni i Hercegovini do danas je nastala obimna literatura,¹ a identi-

ficiran je veliki broj vakufa koji su odlučili da svoju pokretnu ili nepokretnu imovinu daruju u korist šire društvene zajednice. Pravi broj vakufa i vakufa u našoj zemlji, bez sumnje, se nikada neće saznati, jer su mnoge vakufname i drugi dokumenti do danas uništeni, pa su tako i tragovi o nastanku i postojanju pojedinih vakufa iščezli.

O prilično velikom broju gračaničkih vakufa i njihovih vakufa, osnivača i utemeljitelja, malo je toga napisano i nedovoljno rečeno, malo je uopće bilo zainteresiranih za povijest svoga zavičaja i svoju kulturnu tradiciju. Ta nemarnost jedan je od uzroka što su izvori o pojedinim vakufima danas veoma oskudni, o nekima se uopće ništa i ne zna, iako je i ovdje uloga vakufa bila toliko značajna da se razvitak grada, kao što je to primijetio prof. Adem Handžić, "ne može odvojeno posmatrati od istorije i uloge vakufa".² Isti autor konstatira da su "vakufski objekti razne namjene, sa značajnom arhitekturom, u kojima je bio skoncentrisan cijeli vjersko-prosvjetni, kulturni i privredni život", predstavljali "urbane kosture svih gradova, dok je profana, stambena arhitektura, u odnosu na monumentalne vakufske objekte bila vrlo skromna".³ Upravo dobar primjer za to može biti Gračanica. Dovoljno je samo ovlaš pogledati njen katastarski plan s početka austro-ugarske vlasti i odmah uočiti niz urbanih sadržaja koje je posjedovala svaka značajnija kasaba: džamija – sahat-kula – han – niz dućana – han, dućani i zanatske radnje – dvije medrese – džamija – musala, a sve su to bili vakufski objekti. Slično se može uočiti i u mahalama, u kojima su kuće grupisane oko mahalskih džamija sa mezarjima.⁴ Značaj vakufa u privrednom životu gračaničke čaršije bio je presudan sve do kraja Drugog svjetskog rata.

02.

Pod osmansku vlast gračaničko područje dolazi oko 1520. godine, nakon pada Srebreničke banovine, pola stoljeća iza propasti Bosanskog kraljevstva. U narednih dvadesetak

godina, na širem prostoru današnje Gračanice, koje se organizuje kao nahija Soko,⁵ postepeno se učvršćuje osmanska vlast. Istovremeno odvija se intenzivan proces primanja islama u ovom dijelu Bosne. Već u drugoj polovini XVI stoljeća muslimani čine većinu stanovništva u ovom kraju.

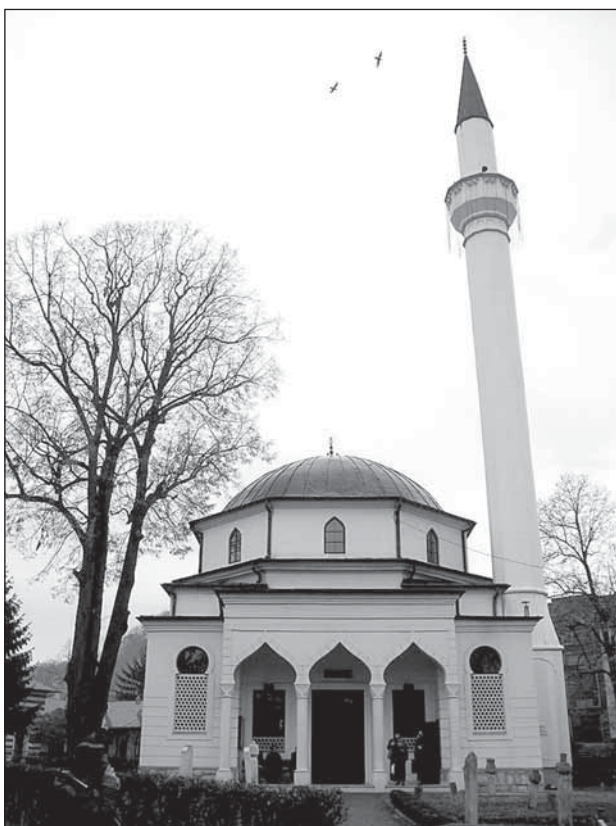
Najveće naselje na području nahije Soko, koje su Osmanlije zatekli, bila je Gračanica. U poimeničnom popisu novodoseljenih vlaha iz 1528. godine evidentirana je kao "rudnik željeza",⁶ dok se u narednom popisu iz 1533. godine spominje kao selo, što, međutim, više upućuje na činjenicu da je u njoj živjelo rajinsko stanovništvo, koje je plaćalo zemljišni porez (resm-ı çift ili ispendžu, ovisno o vjeri), nego na ruralni karakter samog naselja. Tada je u Gračanici bilo ravno 50 % muslimana.⁷ U narednom periodu gradi se i prva islamska bogomolja u ovome naselju, i to *džamija* – bogomolja u kojoj se, za razliku od *mesdžida*, pored pet dnevnih namaza klanjala džuma i učila hutba. To je, pored stalno nastanjene muslimanske zajednice i sedmičnog trga, bio jedan od osnovnih preduvjeta da neko naselje dobije status *kasabe*, gradskog naselja, čiji su stanovnici bili oslobođeni poreskih davanja (*mu'āfiyet*). U opširnom popisu Zvorničkog sandžaka iz 1548., Gračanica se izričito navodi kao kasaba.

Zanimljivo je da se iz naziva triju mahala koje su činile kasabu, kao i popisanih stanovnika – uopće ne može uočiti postojanje džamije.⁸ Ona je, međutim, morala postojati, a kako je Gračanica spadala u carski has, to je moguće da je i džamija podignuta carskim, odnosno državnim sredstvima.⁹ Ta najstarija gračanička džamija se spominje 1604. godine kao *Časna džamija*, imenom kojim su se inače nazivale prve džamije u pojedinim mjestima. S obzirom da je podignuta državnom inicijativom, to su i njeni službenici plaćani iz državne kase, pa bi to mogao biti razlog što se oni ne spominju u popisu poreskih obveznika. Moguće je da su tada postojali još neki

objekti islamske kulture, prosvjetnog i humanitarnog karaktera, koji su uz džamiju činili tzv. imarete.¹⁰

Gračanica, inače, početkom 1572. godine postaje i sjedište kadije.¹¹

Kasaba kao središte zanatske proizvodnje privlači sve više i više zanatlija iz okoline, koji se u njoj nastanjuju. Prvobitno je samo središnji dio kasabe uživao privilegirani status gradskog naselja, periferni dijelovi su i dalje ostajali izvan tog statusa. No, kada su ti dijelovi naselja poprimili muslimansko obilježje – izgradnjom džamije ili mesdžida, područje mu'āfiyeta se širilo i na njih.¹² Tako su i u pojedinim gračaničkim mahalama podignuti novi vjerski objekti, koje sada grade bogatiji pojedinci, državni i vojni službenici, ali i bogatije zanatlije, pa – zahvaljujući njima – i ti dijelovi grada službeno ulaze u okvire kasabe. Graditelji koji podižu mesdžide i džamije u tim mahalama, predstavljaju najranije poznate vakife u Gračanici. Tako je u drugoj polovici 16. vijeka vakif po imenu **Isa**, koji je službovao kao emin (povjerenik) carskog hasa u Gračanici, "dao sagraditi" mesdžid, koji će do 1604. godine prerasti u džamiju. U jednom dijelu mahale nazira Ališaha izvjesni **Hadži Osman** gradi mesdžid, koji postaje središte nove mahale, a jedan mesdžid sagradio je i vakif **Pir-Ali**. Ovi vakifi poznati su imenom jer su po njima, odnosno njihovim zadužbinama u popisnom defteru iz 1604. službeno nazivane pojedine mahale. Međutim, u Gračanici su postojale još najmanje tri islamske bogomolje - i to u mahalama iz čijeg se naziva to ne može naslutiti, ali se vidi da su u njima živjeli vjerski službenici, imami ili hatibi. U mahali ćurčije Behrama postojala je džamija, u mahali sarača Turhana također je bila džamija, u mahali tašdžije Osmana mesdžid, a jedan mesdžid je, po svemu sudeći postojao i u mahali pisara Jahje. Nije moguće pouzdano utvrditi da li su osnivači mahala, spomenuti Behram, Turhan, Osman i Jahja, bili istovremeno i vakifi, osnivači vjerskih ustanova

u svojim mahalama, iako se i to može pretpostaviti.¹³

Malo je historijskih izvora koji govore o osnivanju i postojanju vakufa u drugoj polovici 17. stoljeća jer se tada prekinula praksa vođenja popisnih deftera, a drugi izvori trenutno nedostaju. Međutim, sasvim se pouzdano može pretpostavljati da su pojedini vakufski objekti dotrajavali, a ekonomska osnovica njihovih vakufa je slabila, te su se pojavljivali novi vakifi koji su obnavljali objekte i pojačavali vakufe. Jedan od takvih je najvjerojatnije bio i izvjesni **Pervan**, čijim se imenom kasnije nazivala jedna gračanička džamija. Međutim, imena tih vakifa obično su brzo zaboravljana, jer je narod pojedine džamije nazivao po narodnom imenu mahale u kojoj su se nalazile ili po nekim drugim karakteristikama.

Prema biskupu Marijanu Maraviću, u Gračanici je 1655. bilo oko 400 kuća i šest džamija.¹⁴ To je znatno manje u odnosu popisni na defter iz 1604. godine u kojem je bilo evidentirano preko pet stotina kuća i osam džamija i mesdžida. Iako je teško utvrditi vjerodostojnost podataka o tom smanjenju, ono se djelimično može objasniti činjenicom da su stanovnici bosanskih kasaba u drugoj polovici 16. i prvoj polovici 17. vijeka masovno kolonizirali slavonska i ugarska gradska naselja.

Međutim, nakon velikih osmanskih poraza u Bečkom ratu, 1683.-1699., Gračanica i njena okolina postaje granično područje, izloženo opasnosti od stalnih neprijateljskih upada i prodora. Stalnoj ratnoj opasnosti koja je visila nad glavama stanovnika ove kasabe treba dodati još neimaštinu, glad, epidemije i sveopću krizu. U takvim su uvje-

tima mnogi vakufi propali i mnoge vakufske ustanove su uništene. Kasnije, nakon stabiliziranja prilika, pojavili su se novi vakifi, koji su svojim zadužbinama nanovo podizali ne samo pojedine objekte, nego čitave čaršije.

03.

Krajem 17. ili na samom početku 18. stoljeća, u Gračanici je utemeljen jedan od najznačajnijih vakufa ovoga grada - vakuf **Ahmed-paše Budimlje**. O ovome vakifu za sada nema sigurnijih podataka. Opća narodna tradicija u Gračanici naziva ga Budimlijom jer se, navodno, nastanio u ovaj grad nakon pada Budima 1686. godine. Ahmed-paša je, prema istoj tradiciji, svojim sredstvima sagradio džamiju u samoj čaršiji, potom jedan mekteb, a nešto niže sahat-kulu i do nje hamam (javno kupatilo).¹⁵ U *yevmiye defterima* iz dru-

ge polovine 18. stoljeća spominju se i naime-novanja vjerskih službenika Ahmed-pašine džamije.¹⁶

Ahmed-pašin vakuf je prvi poznati veliki vakuf u Gračanici, a njegov osnivač, bez obzira na to što o njemu u ovom trenutku nema-mo pouzdanih izvora, prvi jr poznati veliki vakif u Gračanici, koji je podigao niz neophodnih urbanih sadržaja u gračaničkoj čaršiji. Među sadržajima Ahmed-pašinog vaku-fa, mogu se izdvojiti dvije grupe. U prvu gru-pu spadaju tzv. osnovni objekti, džamija i mekteb, te sahat-kula, a mogao bi se tu ubrojati i hamam. Treba podvući da je Ahmed-pašina džamija u to vrijeme, među tadašnjim grača-ničkim džamija od slabog materijala, sa drve-nim munarama, bila jedna zaista monumen-talna građevina, zidana od kamena i sa ka-menom munarom. Njen prvobitni izgled nije nam poznat, ali se na osnovu starih fotografija može uočiti da je, krajem 19. stoljeća, ima-la četveroslivni krovom, ali najvjerojatnije sa unutarnjom kupolom, poput tešanjске Ferhadije i Turali-begove džamije u Tuzli. Sahat-kula predstavlja, po Kreševljakoviću, "najma-sivniju građevinu te vrste kod nas" i drugu po visini u Bosni i Hercegovini.¹⁷

U drugu grupu Ahmed-pašinih zadužbina u Gračanici mogu se svrstati objekti, zemljišni posjedi ili gotov novac, odnosno oni sadržaje koji su vakufu obezbjeđivali i donosi-li određene prihode za izdržavanje zadužbina iz spomeute prve grupe.¹⁸ Tako je ovaj vakif sagradio veći broj dućana i zanatskih radnji u čaršiji, koje je izdavano pod zakup, a nad nekima su bile i sobe za stanovanje. Također je sagradio i uvakufio jedan han, koji se nalazio preko puta današnje "Ozrenkine" direkcije u čaršiji, u narodu, krajem 19. stoljeća poznat pod imenom Mula Omerov han, svaka-ko po nekom od dugogodišnjih zakupaca. U blizini ovoga hana nalazila se i jedna muta-bdžinica (radnja za preradu kostrijeti), tako-đer u posjedu Ahmed-pašinog vakufa. No, to nije sve. Sve do iza Drugog svjetskog rata taj

veliki vakuf raspolagao je sa više zemljišnih parcela u Gračanici, Vranovićima, Klokotnici, Stjepan Polju, Sladnoj i Falešićima. Ova grupa zadužbina mogla bi obuhvatiti i hamam, koji je vjerovatno izdavan pod zakup. Hamam je, po svemu sudeći, propao u požaru 1812. go-dine.¹⁹ Od kirije i zakupnine tih nekretnina vakuf je ostvarivao velike prihode, iz kojih se isplaćivala naknada imam, hatibu i mujezi-nu Ahmed-pašine džamije, mualimu Ahmed-pašinog mekteba, te upravi vakufa i za ostale potrebne izdatke, a od viškova su se opravljali osnovni i koristonosni objekti.

U spomenutim *yevmiye defterima* (eviden-cijama o postavljanjima službenika pojedinih vakufa), koji se odnose na period izme-đu 1763. i 1776. godine, spominje se veći broj gračaničkih vakufa. Osnivači nekih od tih va-kufa već su bili zaboravljeni. Između ostalih, spominju se vakufi Čiriške džamije, Mejdan džamije, Potočkog mesdžida, mesdžida Goj-salići, mesdžida Drafnići, ali se spominje i neka Derviš-hodžina džamija, koju je, dakle, mogao sagraditi neki **Derviš-hodža** o kojem mi danas ništa ne znamo. Također, spominje se mesdžid Olovi, kasnije Olovija džamija. Džamiju je, vjerovatno, sagradio neki nepo-znati vakif, rodom iz Olova, koji se doselio u Gračanicu ili je tu bio na službi, (turski: *Olo-vi* = Olovljak).²⁰

U Gračanici su postojale još tri džamije, čiji vakufi nisu evidentirani u ovim defterima, ali se spominju nešto kasnije, u sidžilu gra-čaničkog kadije iz zadnjeg desetljeća 18. vi-jeka. Bile su to Hadži Džafer džamija, Paša-zade džamija i Hidajet džamija. O njihovim se osnivačima, izvjesnom **Hadži Džaferu**, nepoznatom **Pašiću** (Paša-zade) i vakifu po imenu **Hidajet** skoro ništa ne zna.

U 18. stoljeću je nastao i vakuf bivšeg ka-dije **Refki Mustafa-efendije**, koji je zavještao zemljište za musalu,²¹ široki otvoreni prostor na kojem su se, za lijepog vremena, klanja-li džuma i bajram-namazi. Gračanička mu-sala se nalazila na mjestu zgrade današnjeg

Bosanskog kulturnog centra (Doma kulture), a sjeverno od nje bilo je veliko groblje, koje se prema nekim kazivanjima, protezalo sve do vodenice Kotoruše (danas istoimena ulica, iza stambenog naselja Lamele). Ovaj vakuf je definitivno likvidiran po dolasku Austro-Ugarske, kada je čitav taj vakufski kompleks oduzet, na musali napravljeno nekoliko zgrada (među ostalim, i zgrada osnovne škole), a groblje ekshumirano i na njemu također izgrađeno nekoliko objekata, između ostalih i gradska vijećnica ili Konak (današnja općina) 1888. godine, a nešto kasnije, pravoslavna i katolička crkva, te niz drugih javnih i privatnih objekata.

Među najznačajnije gračaničke vakife 18. stoljeća, pored Ahmed-paše Budimlije, spada, bez sumnje i **Hadži Halil-efendija Trepanić**. Rođen je u Gračanici, u Pervane mahali, negdje na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, nije poznato gdje se školovao, ali već 1737. godine nalazi se na službi. Godine 1744. i 1756. radio je kao katib (sekretar) suda u Beogradu i za to vrijeme kupio veći broj knjiga, a nekoliko ih je i sam prepisao. Dvije godine kasnije, već je na službi muderisa beogradske Carske medrese, kada odlazi i na hadž. Čini se da je bio pristupio nekom derviškom redu, pa čak postao i pročelnikom, jer se spominje i sa naslovom šejha. Godine 1763. on piše svoju vasijetnamu, tako da se može zaključiti kako je već bio u poodmaklom dobu. Umro je nešto prije 1769. godine.²²

Prije 1762. godine, ovaj vakif je nanovo sagradio staru dotrajalu Pervane džamiju u svojoj rodnoj mahali, Trepanićima, kada se kao njen hatib spominje vakifov brat Omer, koji je, za vlastite potrebe, prepisao jednu knjigu.²³ U jesen sljedeće godine Hadži Halil-efendija je napisao svoju vasijetnamu, u kojoj je odlučio da se iz jedne trećine cjelokupnog njegovog imetka izdvoje sredstva za novu ogradu oko džamijskog harema, te za proširenje džamije. Vakif dalje određuje da se u tu džamiju smjesti njegova kolekcija knjiga,

osnovavši tako posebnu javnu biblioteku, te da se, ako ostane dovoljno sredstava, sagradi i jedna medresa, kao i da se uvakufi 800 groša gotova novca, koji će se, uz šerijatom dozvoljenu kamatu (murabehu), davati na zajam, a od prihoda će se isplaćivati naknada imamu i mujezinima džamije, te muderisu medrese. Vakifova medresa je zaista i sagrađena, a prvi njen muderis postao je Abdulverhab Karahodža iz Žepča, koji se, inače, okušao i kao pjesnik pod pseudonimom Vehbi.²⁴ Iako je Hadži Halil-efendijin vakuf spadao među najznačajnije u 18. stoljeću, u narednom periodu on je postepeno slabio, tako da je krajem 19. stoljeća zaboravljeno, ne samo ime vakifa, nego je i zakladni fond jako osiromašio.

U 18. stoljeću nastali su još neki manje značajni vakufi u Gračanici, čija su se sredstva, uglavnom, usmjeravala na pojačavanje već postojećih vakufa. Primjera radi, može se izdvojiti slučaj umrlog **Senča Mustafa-paše**, iz gračaničke mahale Mejdan (oko današnje Šarene džamije), koji je oporučio trećinu svog imetka u dobrotvorne svrhe i to: za pojačanje zakladnog fonda nekoliko gračaničkih džamija, izgradnju kaldrme, izgradnju dvije česme, itd.²⁵

Susjedni Gradačac je u 16. stoljeću predstavljao malehno naselje, zapravo selo ispod zidina srednjovjekovnog grada, a u 17. stoljeću se spominje kao palanka. Međutim, nakon Bečkog rata, to se mjesto našlo na samoj granici, pa je osmanska vlast, najprije 1701. godine u tu palanku stacionirala jedan konjički odred na čelu sa agom, a deset godina kasnije organizirala kapetaniju, čiji se teritorij okvirno podudara sa teritorijom gračaničkog kadiluka. Gradačački kapetani su godinama radili na izgradnji gradačačke tvrđave, ali su tokom 18. i 19. stoljeća osnovali i niz vjerskih, prosvjetnih i humanitarnih ustanova u Gradačcu, koji se razvija u naprednu kasabu i kulturno središte. Pored Gradačca, ti su kapetani ostavljali svoje zadužbine i u susjednoj Gračanici, sjedištu kadije i muselima, gdje

su vjerovatno nastojali učvrstiti svoj utjecaj i ugled.

Osman-beg Gradašević, sin je Mehmed-begov i četvrti po redu kapetan, koji je nastavio gradnju gradačačke tvrđave. Neki savremenici, kao što je francuski konzularni službenik u Travniku, Chaumette des Fossees, ponekad ga opisuju kao samovoljnog, pa i okrutnog čovjeka, koji je “pod vrlo lahkom sumnjom” hapsio raju, te je petkom poslije džume “nalazio zadovoljstvo u tome da se dovede nekoliko od tih nesrećnika, nad kojima bi pokazivao svoju snagu, odista izvanrednu, presijecajući ih u pasu nadvoje jednim jedinim zamahom sablje”. Ali to, prema des Fosseesu, nije sve. Isti kapetan je, navodno, 1806. godine, čak ratovao sa neimenovanim “Agom Gračanice”, čiju je vojsku pobijedio uz pomoć svoja četiri topa.²⁶ Ovakve vijesti su, međutim, nepouzdanе i nevjerodostojne. Ono što je sasvim sigurno to je činjenica da je ovaj kapetan na samom početku 19. stoljeća utemeljio jedan od najvećih i najznačajnijih vakufa u sjeveroistočnoj Bosni. Sagradio je jednu medresu u Gračanici, sirotinjski dom u Gradačcu, te džamiju i mekteb u Modriči, a za sve te objekte uvakufio veliki broj koristonosnih objekata, od kojih, u Gračanici, jedan han, mlin, stupu, nekoliko dućana “pored velike džamije”, te više parcela zemljišta u kršćanskoj i ciganskoj mahali. Osman-kapetan je u svojoj vakfiji od 19. rebiul-evvela 1215. (1800.) godine propisao da se svi objekti i zemljišta izdaju u zakup, da se zakupnina troši na plaće vjerskih i školskih službenika, te da se od viška vrše nužne opravke na vakufskim objektima. Ukoliko neko bude prodavao kuću ili drugi objekt koji se nalazi na uvakufjenim zemljištima, od mutevelije je trebalo da izvadi posebnu dozvolu uz uplatu takse u iznosu od jedne akče u korist vakufa. Vakif je odredio za muteveliju svog najstarijeg sina Murata, a za nazira (nadzornika) katiba gračaničkog suda, Mustafu sina Salihagina.²⁷

Sin Osman-kapetana Gradaševića i njegov nasljednik na kapetanskom položaju, **Murat-beg Gradašević**, također je ostavio značajan vakuf u Gradačcu, Gračanici i Modriči. Murat-kapetan je bio poznat kao izuzetno pravedan i pobožan čovjek, te veliki poštovatelj nauke i pisane riječi. Zahvaljujući njegovom sekretaru Mula Mehmedu Mestvici, koji je ranije, inače, službovao kao katib gračaničkog suda, sačuvana su pisma ovog kapetana, iz kojih se vidi, ne samo njegovo poštenje, predanost kapetanskoj dužnosti i odanost osmanskoj državi, nego i njegova humanost.²⁸ Murat-kapetan je naprasno umro na samom početku trećeg desetljeća 19. vijeka (1520.). Savremenici su jednoglasno tvrdili da je on, kao najugledniji i najbogatiji među bosanskim prvacima, umoren po nalogu zloglasnog Ali Seid Dželal-paše, bosanskog valije.²⁹ Ipak, iza Murat-kapetana je ostao veći broj zadužbina, te je pored, njegove blagosti i pobožnosti i ta činjenica doprinijela da ga narod upamti kao najomiljenijeg gradačačkog kapetana.

Ovaj je vakif sagradio po jednu medresu u Gračanici i Gradačcu, a za izdržavanje tih zadužbina uvakufio je više parcela zemljišta, jedan han i nekoliko dućana sa sobama u Gradačcu, potom zemljišta, nekoliko dućana i dvije pekare u Modriči, te konačno, trinaest zemljišnih parcela u kršćanskoj mahali u Gračanici, kao i osam dućana u prizemlju medrese, koju je sagradio u tom gradu. Od godišnjih prihoda uvakufljenih zemljišta, hana i poslovnih prostora isplaćivale su se naknade školskim službenicima, muderisu i njegovim pomoćnicima, te nadzorniku vakufa, za koga je određen, opet, Mustafa sin Salih-agin, pisar gračaničkog suda. Murat-kapetan je, također, odredio da se dio sredstava izdvoji i kao dodatak plaćama službenika zadužbina njegovog oca. Tako je na primjer odredio dodatak plaći muderisa Osman-kapetanova medrese u iznosu od 150 groša.³⁰

Murat-kapetanova medresa se nalazila preko puta Osman-kapetanove, u samoj čaršiji, u uglu harema Ahmed-pašine džamije. Bila je zgrada na kat, u prizemlju se nalazilo spomenutih osam dućana, a iznad njih je bila dershana i druge prostorije. Narod je ovu zgradu prozvao Novom medresom. Isti vakif je negdje u blizini 1808. godine podigao i jednu javnu česmu, od koje se do danas sačuvala ploča sa natpisom,³¹ a također je za potrebe svoje medrese ostavio nekoliko rukopisnih knjiga.³²

Treći vakif iz porodice Gradaševića, možda i posljednji veliki vakif 19. stoljeća u Gračanici, bio je **Hadži Bećir-beg Gradašević**, najmlađi sin Osman-kapetanov. Za razliku od svog oca Osman-bega, te braće Murat-bega i posebno Husein-bega i Osman-paše, on se nije aktivnije uključivao u političku djelatnost, te je uglavnom mirno živio u Gradačcu, gdje je i umro, a sahranjen je u haremu Svirac džamije. Hadži Bećir-beg je 1847. ostavio iza sebe značajan i ekonomski jak vakuf u Gradačcu i Gračanici, koji se sastojao od poslovnih prostora i zemljišnih posjeda, a čiji su prihodi išli ka ojačavanju vakufa njegovog oca i brata, za plaće imamu Svirac-džamije u Gradačcu, džamije u Modriči, itd. Nešto kasnije je došlo do razdvajanja ovog vakufa, tako da je od nekoliko poslovnih prostora i magaza na mjestu današnjeg Starog kina, ispod sahat-kule, formiran poseban Hadži Bećir-begov vakuf za Gračanicu. Prihodi od kirije tih objekata išli su ka ojačavanju drugih vakufa, te se iz njih isplaćivala novčana naknada muderisu Osman-kapetanove medrese, kao i hatibu, najvjerovatnije Ahmed-paši-

ne džamije. Spomenuti vakif je, vjerovatno za očevu medresu u Gračanici, uvakufio i nekoliko rukopisnih djela.

U drugoj polovici 19. stoljeća još su neki pojedinci zavještali svoju imovinu u dobrotvorne svrhe. Tako je **Mula Mustafa Muderizović** uvakufio dio svoje imovine, u vidu zemljišnih nekretnina, a od čijih se prihoda finansirala rasvjeta i izdvajao dodatak plaći imama jedne od gračaničkih džamija. Izgleda da je riječ o Hadži Džafer ili Lipanjskoj džamiji, koju je ovaj vakif možda i obnovio. Činjenica je da su, početkom 20. stoljeća, vakufi Hadži Džafer džamije, Mula Mustafe Muderizovića i Lipa česme, koju je inače sagradio neki nepoznati vakif, ujedinjeni u jedan

jedinstven vakuf, koji se spominje 1913. godine i da je u mahali Lipa još 1895. živjela porodica Muderizović. O samom vakifu se skoro ništa ne zna. Prema Kreševljakoviću, neki je Mula Mustafa Muderizović približno u isto vrijeme radio kao muderis Ahmed-efendijine medrese u Visokom, naslijedivši na tom položaju svoga oca Husein-efendiju "iz Gračanice".³³

Pored spomenutog Mula Mustafe, još je nekoliko Gračanlija za pojedine vjerske i prosvjetne ustanove uvakufilo, u ono vrijeme, skupe knjige, bilo rukopisne, bilo štampane, omogućivši time i drugima njihovo korištenje i stjecanje znanja. Na prvom mjestu, među ovim vakifima, treba spomenuti **Hadži Hasan-efendiju Nurikića**, muderisa Osman-kašetanove medrese. On je sam za života ili, pak, neko po njegovoj oporuci, uvakufio veći broj vrijednih rukopisnih djela (s područja akaida, tefsira, fikha, islamske etike, itd.). Na svim tim rukopisima stoji da je to vakuf Hadži Hasan-efendije Nurikića, najvjerojatnije za biblioteku medrese u kojoj je službovao.³⁴ Treba spomenuti i **Mehmed-efendiju Piskavicu**, također muderisa, koji je, po tradiciji, službovao prije Hadži Hasan-efendije Nurikića. On je uvakufio jedan primjerak Mushafa, kojeg je sam prepisao, te ga je ostavio mahali Drafnići, određivši da ga mutevelija (valjda Drafničke džamije) izdaje na učenje najdostojnijem maholjaninu.³⁵ Kao vakif knjiga se, u drugoj polovici 19. stoljeća, spominje i **Salih-efendija Puškar**, te **Širbeg Širbegović**, sin Mujage, koji je 1867. uvakufio jedan rukopisni primjerak popularnog perzijskog djela *Dulistan*.³⁶ Među vakifima rukopisa bilo je i žena. Tako je još 1769. godine **Aiša-hatun, kći Hadži Mustafa-age**, uvakufila jedan kaligrafski rukopis pobožne poeme "Muhammedijja" za biblioteku Ahmed-pašine džamije. Vlasnik tog rukopisa, inače, ranije je bio vakifin otac Hadži Mustafa-aga sin Turkmen Salih-age, zvani Mujaga.³⁷

Trgovac i posjednik iz gračaničke mahale Čiriš, **Hadži Ibrahim Šabo** (Šabić), sin Mula Mustafin, uvakufio je 1874. godine nekoliko zemljišnih parcela i odredio da se prihodi od njihove zakupnine usmjere za plaćanje osoblja Čiriškog mekteba, kojeg je spomenuti vakif obnovio.³⁸ Nešto kasnije, 1883. godine, **Rešid Šabić** je svojom vasijetnamom pojačao vakuf Čiriš džamije,³⁹ što će učiniti i **Salihaga Šabić**, Hadži Ibrahimov brat, 1909. godine.⁴⁰ Ova su pojačanja bila vrlo značajna, jer će, tako ojačan, vakuf Čiriške džamije dospjeti među, ekonomski, najstabilnije gradske vakufe. U posjedu tog fakufa, recimo, pored harema, većeg broja njiva i bašči, 1889. godine bila su i dva dućana u čaršiji, te dvije sobe za stanovanje, što je sve izdavano pod zakup. Naprijed spomenuti Hadži Ibrahim Šabić do smrti je radio kao imam Čiriške džamije, te kao mutevelija vakufa. Da se zaključiti priča o vakifima porodice Šabić, treba spomenuti jedan interesantan međusobni sporazum članova te porodice, koji su, usmenim dogovorom, jednu njivu (koja se u katastru i grunтовници još uvijek vodi kao vlasništvo Šabića) odredili za izdavanje pod zakup iz kojeg će se finansirati opravke Čiriške džamije i davati naknada vjerskim službenicima. Osim vakufa Čiriške džamije, postojao je i zaseban vakuf Čiriš mekteba.

Krajem osmanske vlasti utemeljen je još jedan značajan vakuf u Gračanici, koji je osnovala jedna žena – **Hadži Fatima-hanuma Sulejmanović**. Ona je uvakufila dvije pekare u čaršiji, te tri parcele zemljišta u mahali Čiriš, od čijeg se zakupa ostvarivao značajan prihod. Iz tog prihoda isplaćivala se naknada imamu jedne od gračaničkih džamija, muderisu, mualimu i njegovom pomoćniku, te rasvjeta za džamiju.⁴¹ S obzirom da je vakufnama izgubljena, te da se u proračunima ovog vakufa s kraja 19. i početka 20. stoljeća ne precizira na koju se džamiju, mekteb ili medresu ovo odnosi, to se u ovom trenutku može samo nagađati o kojoj se džamiji i me-

ktebu radilo – možda o Ahmed-pašinoj džamiji, odnosno mektebu. Od ostatka sredstava plaćali su se popravci i drugi troškovi oko nekretnina.

I u narednom periodu, skoro sve do današnjih dana, iako institucija vakufa doživljava mnoge potrese i promjene, pojedinci i dalje daruju dio svoje pokretne ili nepokretne imovine u korist muslimanske zajednice. Najčešće se tu radi o izdvajanju zemljišnih parcela koje se predaju u vlasništvo i na raspolaganje Islamskoj zajednici. **Mujaga Kućukalić**, gračanički trgovac i posjednik, uvakufio je 1913. godine novosagrađenu kuću na Mahmutovcu za potrebe ženske mektebi-ibtidaije. Vrijedi spomenuti i vakuf **Rašidage Rešidbegovića**, koji je početkom 20. stoljeća svojom vasijetnamom odredio da se sa Drafnića dovede pitka voda do šadrvana pred Osman-kapetanovom medresom, te je uložio veći iznos novca u kotarsku vakufsko-mearifsku blagajnu, a od murabehe na uloženi iznos, pored troškova uprave, kupovao se kruh za učenike Osman-kapetanove medrese.⁴² **Salihbašić Hadži Mujo** iz gračaničke Potok mahale, nešto kasnije je uvakufio zemljište i novac u korist vakufa Potočke džamije.

04.

Mnogi gračanički vakufi vremenom su doživjeli osiromašenje, pa i propadanje, te su se opet pojavljivali novi vakufi, koji su svojim zavještanjima revitalizirali te vakufe ili su ih ojačavali. To je razlog što su pojedini vakufi, odnosno sakralne i školske ustanove mijenjale imena svojih vakufa. Tako je u izvorima iščezla Derviš-hodžina džamija iz 18. stoljeća. Pored toga, u narodu su neovisno o službenim nazivima (po osnivačima) gračaničke džamije nazivane jednostavno po mahalama u kojima su se nalazile, tako da su imena njihovih utemeljitelja brzo zaboravljena.

Najjači gračanički vakufi, na prvom Ahmed-pašin, potom vakuf Osman-kapetana Gradašćevića, te njegovih sinova Murat-

kapetana i Bećir-bega, nisu doživjeli sudbinu pojedinih mahalskih vakufa u Gračanici, njihovi vakufi nisu bili zaboravljeni, no i ti su vakufi vremenom doživljavali velike štete i promjene u organizaciji. Ahmed-pašin vakuf je stradao u požaru 1812. godine, kada je najvjerojatnije uništen hamam, a sahat-kula je, kako to svjedoči zapis na jednom starom rukopisu, obnovljena. Cijela gračanička čaršija, poslovni dio naselja, uništena je u katastrofalnom požaru 1858. godine, čiji uzrok nikada nije razjašnjen.⁴³ Tada je, prema istom izvještaju, stradalo preko stotinu dućana i zanatskih radnji, a zna se da je veći broj dućana u čaršiji pripadao spomenutim vakufima. Negdje sredinom 19. stoljeća, najvjerojatnije nakon provedenih reformi i diobe, dotada jedinstvenog gračaničkog kadiluka na dva nova mudirluka, odnosno kaze (koje će dolaskom Austro-Ugarske biti preimenovane u kotare), došlo je do razdvajanja dotada jedinstvenih vakufa Gradašćevića. Od Osman-kapetanovih, Murat-kapetanovih i Bećir-begovih, ranije spomenutih zadužbina u samoj Gračanici, formirani su posebni vakufi, čiji su prihodi sada, shodno odredbama vakufa, trošeni u namijenjene svrhe, ali samo u Gračanici. Drugi dio zadužbina i koristonosnih nekretnina, koje su bile na teritoriji Gradačačke kaze (u Gradačcu i Modriči, te u okolini) postaju također poseban vakuf. U Gradačcu su Osman-kapetanov vakuf i vakuf Murat-kapetana udruženi u novi jedinstveni vakuf. Čini se da je tada odvojen i poseban vakuf za Ahmed-pašin mekteb.⁴⁴

U 20. stoljeće svi ovi vakufi ušli su prilično oštećeni, a razlog tome su, ne samo česte uzurpacije i otuđivanja vakufske imovine, nego i veliki požar koji je Gračanicu zadesio na Aliđun, 2. augusta, 1895. godine. Tada su izgorjeli skoro svi vakufski objekti, između ostalih i Mula Omerov han, nekoliko dućana i obližnja mutabdžinica, vlasništvo Ahmed-pašinog vakufa, te veliki Šiljak han, vlasništvo vakufa Osman-kapetana. Gradske vlasti nisu

dozvolile obnovu stare čaršije, nego su uvjetovale vlasnike uništenih objekata da mogu graditi samo moderne zidane zgrade. Na mjestu Mula Omerovog hana vakufska uprava je sagradila novu zgradu, u kojoj su kasnije bile prostorije Islamske vjerske zajednice. Kotarsko vakufsko povjerenstvo izgradilo je na mjestu Šiljak hana moderan hotel sa pet soba, hotel "Central", koji je izdavan pod zakup i tako nastavio davati prihode tome vakufu. Sagrađeni su i drugi objekti, a preostala je i vodenica Kapetanuša.

Nije suvišno iznijeti i podatke o stanju vlasništva četiri spomenuta najznačajnija gračanička vakufa. U prvom desetljeću 20. vijeka u vlasništvu Ahmed-pašinog vakufa nalazili su se zemljišni posjedi u Gračanici i okolnim selima, potom jedan dio hotela "Central", kafana, pekara s odajom, jedna mukata (stalni zakup), što je uz murabehu (kamatu) na glavicu od novca, uloženog u Centralnu blagajnu, donosilo velike prihode ovome vakufu, te se dio sredstava, osim na plaće džamij-skih službenika, rasvjetu i učenje mevluda, kao i na troškove oko nekretnina – izdvajao i kao dodatak plaći muderisa Osman-kapetanove medrese. Osman-kapetanov vakuf je, od objekata u čaršiji posjedovao jednu polovicu mlina (vodenice Kapetanuše), deset magaza, jednu berbernicu, te prostorije u kojima je bila smještena Islamska čitaonica. Vakuf njegovog sina Murata, odnosno vakuf Nove medrese, kako se naziva u dokumentima tog vremena, posjedovao je pet magaza u čaršiji, jednu bašču, zemljište u Malešićima i mukatu od pet vignjeva. Murat-kapetanova medresa je prestala sa radom 1900. godine, te je pretvorena u reformirani mekteb-iptidaiju, a 1936. i zgrada nekadašnje medrese je porušena, te je na njezinim temeljima podignuta nova, u kojoj su se nalazili lokali za iznajmljivanje. U posjedu Hadži Bećir-begovog vakufa nalazila se jedna polovina mlina, jedna magaza i dvije trećine hotela "Central". Spomenuta magaza predstavlja, u stvari, zgradu starog

kina. Pored ovih vakufa, poslovne prostore u čaršiji imali su i vakuf Čiriš džamije, te Hadži Fatimin vakuf.

Vidi se, dakle, da su vakufi i vakufska imovina, odnosno zaklade davno umrlih vakifa Ahmed-paše Budimlije, Osman-kapetana Gradaševića i njegovih sinova još uvijek predstavljali jedno od obilježja gračaničke čaršije i da je, u stvari, većina poslovnih prostora u čaršiji bila vlasništvo vakufa. Prema okružnici Vakufske direkcije od 6. juna 1930. godine (br. 760/30), Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo Gračanica je izvršilo proračunsko ujedinjenje gradskih srf vakufa. Kako se ističe u obrazloženju, tome nije bilo zapreke jer ni jedan vakuf nema vakufname, a ni "teamulom" nije ništa utvrđeno što ne sadrži ujedinjeni proračun ovih vakufa.⁴⁵ Ipak, izvan ujedinjenih gradskih vakufa ostali su vakuf Čiriškog mekteba, čiji je utemeljitelj – kako je ranije navedeno – Hadži Ibrahim Šabo, te vakuf Rašidage Rešidbegovića.

Nakon Drugog svjetskog rata gotovi svi spomenuti vakufski objekti bili su nacionalizirani i oduzeti od strane države, kao i velike zemljišne površine. Tri gračaničke džamije, Potočka, Paša-zade i Olovija, početkom pedesetih godina su, po nalogu gradskih vlasti porušene, a haremi oko njih su ekshumirani i pretvoreni u građevinsko zemljište. Nekoliko godina kasnije, val nacionalizacije zahvatio je i vakufske objekte u čaršiji. Nacionalizirana je Osman-kapetanova medresa, kancelarija i poslovni prostori u vlasništvu Osman-kapetanovog vakufa, poslovni prostori u vlasništvu vakufa Nove medrese, zgrada H. Bećir-begovog vakufa (u kojoj je tada bila smještena kino-sala), zgrada Čiriškog mekteba, itd.⁴⁶ To se pravdalo općim interesom naroda i društvene zajednice, ali su ti objekti do danas već prešli u privatne ruke i promijenili nekoliko vlasnika. Jedino je Osman-kapetanova medresa, koja je sa radom prestala u toku Drugog svjetskog rata, te je povremeno služila čak i kao konjušnica, doživjela koliko-

toliko dostojanstveniju sudbinu – od komunističkih vlasti je pretvorena u Dom kulture. Devedesetih godina, zgrada medrese je vraćena u vlasništvo Islamske zajednice.

(FUSNOTE)

- ¹ Brojni su radovi o vakufima (pisani uglavnom sa šerijatsko-pravnog aspekta) objavljeni još između dva svjetska rata, kasnije se pojavila posebna studija o vakufima na području Jugoslavije (Muhamed BEGOVIĆ, *Vakufi u Jugoslaviji*, izd. Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja, 361, Beograd 1963.), te brojni radovi u periodici, a 1982. u Sarajevu je održan poseban simpozij (Institucija vakufa i njegova uloga u vjerskom i kulturnom životu) u povodu 450-togodišnjice Gazi Husrev-begova vakufa. Radovi sa simpozija objavljeni su u časopisu *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IX-X, Sarajevo 1983. Osvrt na dotadašnju literaturu o vakufima daje Mahmud Traljić (str. 171-178.).
- ² Adem HANŽIĆ, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku. (Uloga države i vakufa)*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXV, Sarajevo 1975, str. 133.
- ³ Adem HANŽIĆ, *Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu*, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IX-X, Sarajevo 1983, str. 113.
- ⁴ Katastarski plan Gračanice iz 1883.-1885, Z.27. CXVIII S.4.d., Katastarska služba općine Gračanica.
- ⁵ Ta je nahija nazvana po istoimenom utvrđenom gradu, oko 6 km sjeverno od Gračanice, a bila je u sastavu Zvorničkog sandžaka.
- ⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, Tapu defter № 405, (Orijentalni institut, Sarajevo, kopije br. 91), fo 59.
- ⁷ *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533.)*, (obradio dr. Adem Handžić), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine - Srpska akademija nauka i umetnosti, Građa, knj. XXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo 1986, str. 97.
- ⁸ U okviru kasabe nalazile su se tri mahale: Mahala Murada sina Iskendera, Mahala Ejnehana Junusova i Mahala Ejnehana Ismailova, sa ukupno 97 kuća, koje su činile džemat (zajednicu) muslimana zanatlija, te još 9 kuća zanatlija kršćana (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, Tapu defter № 260, /Orijentalni institut, kopije br. 222/, fo 103-104). Jedan dio naselja ostao je izvan okvira kasabe, a njegovo stanovništvo u položaju raje. Taj dio naselja označen je kao "selo Gračanica", a 1548 godine u njemu je bila 91 kuća poreskih obveznika muslimana sa 12 baština, 37 neoženjenih (*müccered*) i jednim čiflukom, te 41 kršćanska kuća sa 21 baštinom i 12 neoženjenih (isto, fo 104-106).
- ⁹ Adem HANŽIĆ, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, izd. "Svjetlost", Sarajevo 1975, str. 158.
- ¹⁰ U Gračanici je u to vrijeme najvjerovatnije postojao i hamam (javno kupatilo), jer se kao stanovnik mahale Ejnehana Junusova spominje Karagöz, *dellak*, koji je posjedovao i jedan vinograd (Tapu defter № 260., fo 103^b i 104^b). Dellak je zanimanje vezano za hamame. U isto je vrijeme vrlo vjerovatno postojala i tekija, na što upućuje nekoliko popisanih osoba uz čije je ime popisivač stavio pridjev *sufi* (sufija, derviš, pobožnjak). U Gračanici se kao *sufije* spominju izvjesni Hamza, kao i dunđer (graditelj) Ibrahim, a pri popisu vinograda muslimana kasabe Gračanica evidentirani su vinogradi *sufije* Kurda i *sufije* Uvejsa, dok je vlasnik jedne kršćanske baštine u "selu Gračanici" bio *sufi* Husein. U susjednom Sokolu, u isto vrijeme, evidentiran je vinograd, čiji je vlasnik bio *sufi* Musa (Tapu defter № 260, fo 103-104, 106 i 463). Moguće je da su te *sufije* predstavljali sljedbenike tarikata, te da su se okupljali u tekiji. U Gračanici je, uostalom, postojala tekija, na koju i danas podsjeća naziv vakufskog zemljišta *Tečişte* u mahali Lipa, a o kojoj u ovom trenutku nema nikakvih podataka.
- ¹¹ A. Handžić, n. dj, str. 57. Gračanički kadiluk obuhvaćao je i područja današnjih gradova Gradačca, Modriče, Orašja i Srebrenika.
- ¹² A. Handžić, *Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija...*, str. 118.
- ¹³ Adem HANŽIĆ, *Tuzla i njena okolina...*, str. 158; up. Jusuf MULIĆ, *O razvoju gradskog naselja Gračanica u XV i XVI vijeku*, Gračanički glasnik - časopis za kulturnu historiju, 12., novembar 2001, str. 26.
- ¹⁴ Ambrozije BENKOVIĆ, *Tuzlansko područje negda i sada. S posebnim obzirom na vjerske pri-*

- like, izd. dr. Jakov Benković, Županja-Đakovo 1971, str. 162.
- ¹⁵ Narodno predanje o Ahmed-paši Budimliji prvi je zabilježio, koliko se zna, Šefik Bešlagić, koji je tridesetih godina prošlog stoljeća službovao kao učitelj u Gračanici. O tome je pisao Kreševljakoviću, a ovaj tu tradiciju spominje u dva svoja rada (Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, *Banje u Bosni i Hercegovini 1462.-1916*, Izabrana djela, knj. III, izd. "Veselin Masleša", Sarajevo 1991, str. 81-82 (prvi put objavljeno 1937.); Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, *Sahatkule u Bosni i Hercegovini*, Izabrana djela, knj. II. Na osnovu ta dva rada, te na osnovu kasnijih dokumenata i činjenica u novije vrijeme se pokušala oživjeti uspomena na ovoga vakifa [Rusmir DJEDOVIĆ, *Ahmed-paša Budimlija – osnivač gračaničke čaršije*, "Biljeg vremena", br. 2 (15. IX 1993.), Gračanica 1993, str. 14; *Isti, Vrijeme Ahmed-paše*, "Biljeg vremena", br. 3 (1. X 1993.), str. 15; *Isti, Građevine Ahmed-paše*, "Biljeg vremena", br. 5 (15. X 1993), str. 15.]
- ¹⁶ Adem HANDŽIĆ, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, izd. "Svjetlost", Sarajevo 1975, str. 159.
- ¹⁷ Gračanička sahat-kula je kamena zgrada kvadratne osnovice širine 4 metra, a visoka je 27 metara – od nje je višlja još samo sahat-kula u Sarajevu (Hamdija Kreševljaković, isto).
- ¹⁸ Up. Rusmir DJEDOVIĆ, *Uloga i značaj Turalibegovog vakufa u urbanom razvoju grada Tuzle*, "Štav" – časopis za društvena pitanja, kulturu i umjetnost, II, 2, Tuzla 2003, str. 61-62.
- ¹⁹ H. Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini...*, str. 82. Spomenuti autor je 1940. godine uočio bilješku u jednom arapskom rukopisu iz biblioteke Osman-kapetanove medrese, u kojoj stoji da je sahat-kula obnovljena nakon velikog požara 1812. godine.
- ²⁰ Adem HANDŽIĆ, *Tuzla i njena okolina...*, str. 159.
- ²¹ Isto.
- ²² O njemu v. H. Mehmed HANDŽIĆ, *Biblioteka Hadži Halil ef. u Gračanici*, kalendar Gajret za 1941, Sarajevo 1940, str. 194-197 (ponovo objavljeno u: Gračanički glasnik - časopis za kulturnu historiju, 2, novembar 1996, str. 26-28, te u Izabranim djelima, knj. II, Teme iz opće i kulturne historije, str. 214-220); Muhamed HADŽIJAMAKOVIĆ, *Vakfija Hadži Halil-efendije Trpanića*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, god. XLVII, 3/84, Sarajevo 1984, str. 312.-328; Edin ŠAKOVIĆ, *Hadži Halil-efendija Trpanić i njegovi vakufi u Gračanici*, Gračanički glasnik, 9, maj 2001, str. 24-45.
- ²³ Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, svezak treći, obradio Zejnil FAJIĆ, Sarajevo 1991, str. 406.
- ²⁴ Tekst vasijetname donosi M. Hadžijamaković, u spomenutom radu. Vasijetnamu je spomenuti muderis šejh Abdulvehab-efendija prepisao u svoju međzmu'u (v. Muhamed HADŽIJAMAKOVIĆ, *Međzmu'a Abdulvehhaba Karahodže (Karahodža-zade)*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, XI-XII, Sarajevo 1985, str. 211-227). Hadži Halil-efendijina medresa se spominje u spomenutim defterima 1763.-1776, što znači da je vakifova oporuka ispunjena. Činjenica da Hadži Halil-efendija gradnju medrese ne nalaže kao obavezno, a to bi svakako učinio da njegov rodni grad u to vrijeme nije imao ovakvu školsku ustanovu, nego tek "ako ostane sredstava", navodi na pretpostavku da je u Gračanici u to vrijeme radila neka medresa o kojoj u ovom trenutku nema nikakvih podataka.
- ²⁵ Ramiza SMAJIĆ, *Posljednji gračanički sidžil*, Gračanički glasnik – časopis za kulturnu historiju, br. 16, novembar 2003., str. 43-44.
- ²⁶ Midhat ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, izd. "Veselin Masleša", Sarajevo 1966, str. 204 i 206.
- ²⁷ *Dvije vakufname Gradašćevića*, preveo i priredio Alija Bejtić, Gračanički glasnik - časopis za kulturnu historiju, 2, novembar 1996, str. 29-30. Original vakufname Osman-kapetana Gradašćevića čuva se u Vakufskoj direkciji.
- ²⁸ Riza MUDERIZOVIĆ, *Biografija Mula Mestvice i korespondencija Murat-kapetana Gradašćevića*, Glasnik Zemaljskog muzeja, 2/XLIV, Sarajevo 1932, str. 69-84.
- ²⁹ Murat-kapetan Gradašćević je, izgleda, otrovan po nalogu ovoga valije, iako savremenici također tvrde da se Ali Dželal-paša čak i pohvalno o njemu izražavao (Galib ŠLJIVO, *Bosna i Hercegovina 1813.-1826*, izd. Institut za istoriju, Ba-

- nja Luka 1988, str. 211). U literaturi postoji pretpostavka da je uzrok Murat-kapetanove smrti spletkat bijeljinskog ajana ... i defterdara ... (v. gore navedeni rad od Riza ef. MUDERIZOVIĆA).
- ³⁰ *Dvije vakufname Gradašćevića...*, str. 30.
- ³¹ V. Mehmed MUJEZINOVIĆ, nav. dj, str. 189.
- ³² Ti su rukopisi kasnije preneseni u Osman-kapetanovu medresu, u koju su sabrane i druge javne i privatne biblioteke iz Gračanice (između ostalih biblioteka Ahmed-pašine džamije i Hadži Halil-efendijina biblioteka). Većina tih rukopisa je 1940. prenesena u Gazi Husrev-begovu biblioteku u Sarajevu, te se tamo i danas čuvaju.
- ³³ Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, *Visoko*, Izabrana djela, sv. II, "Veselin Masleša", Sarajevo 1991.; Midhat ČOLAKOVIĆ, *Ahmed-efendijina medresa u Visokom*, Takvim za 1988. (1408.-1409.) godinu, Sarajevo 1988., str. 155.
- ³⁴ Nešto o njemu: Tajib NURIKIĆ, *Kadija Hadži Hafiz Hasan Tahsin ef. Hadžiefendić – Hadžikadija*, "Biljeg vremena", br. 10, Gračanica, februar 1994, str. 14, br. 11, mart 1994, str. 15. Hadži Hasan-efendija Nurikić živio je u prvoj polovici 19. vijeka i umro prilikom obavljanja Hadža. Otac je kadiji Hadžiefendiću, koji je inače za vrijeme Austro-Ugarske bio vrhovni šerijatski sudija, učesnik pokreta za vakufsko-mearifsku atonomiju, te kandidat za reisu-l-ulemu.
- ³⁵ *Izveštaj Odbora Islamske vjerske zajednice Gračanica Starješinstvu Islamske vjerske zajednice Sarajevo*, 57/67, od 25. 8. 1967., str. 9-10 (izveštaj je sastavio hafiz Ibrahim-ef. Mehinagić). Taj primjerak Mehmed-efendijinog Mushafa bio je sačuvan samo fragmentarno, a datum je prijepisa izrečen u vidu zagonetke. Interesantno je spomenuti da je još uvijek živa tradicija o ovome muderisu i vakifu, po kojoj je on posjedovao neka nadnaravna svojstva.
- ³⁶ Svi rukopisi ovih vakifa, do 1940. godine, nalazili su se u Osman-kapetanovoj medresi, a potom su preneseni u Gazi Husrev-begovu biblioteku, te je većina do danas obrađena i katalogizirana u 8 svezaka Kataloga rukopisa te ustanove, koji su do danas izdati. Spomenuti Širbeg sin Mujage najvjerovatnije je istovjetan sa Širbegom Širbegovićem, sinom Mustafe, koji je krajem 19. vijeka živio u mahali Čiriš.
- ³⁷ Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, svezak treći, str. 307. Sastavljač Kataloga, Zejnil Fajić, drži da je "vakifa Aiša jedna od naših žena dobrotvorki", budući da se njen otac spominje kao Mujaga. Ona je zaista iz naših krajeva i to iz Gračanice, iako to na rukopisu nije izričito navedeno, ali ovu knjigu i vakifu spominje Hadži Mehmed-ef. Handžić među rukopisima koji su 1940. dospjeli iz Gračanice u Gazi Husrev-begovu biblioteku (*Biblioteka Hadži Halil efendije...*, str. 195).
- ³⁸ Prijepis vakufname Hadži Ibrahima Šabića nalazi se u Sidžilu vakufnama Gazi Husrev-begove biblioteke, tom I, br. 161, str. 198. Pisana je na turskom jeziku i do danas nije prevedena.
- ³⁹ Prijepis vasijetname na istome mjestu, tom I, br. 270, str. 71.
- ⁴⁰ Prijepis vakufname na istome mjestu, tom II, br. 540, str. 999. Nešto o spomenutim vakifima Šabićima vidjeti: Edin ŠAKOVIĆ i Rusmir DJEDOVIĆ, *Mahala Čiriš – razvoj i prošlost*, Gračanički glasnik, 15, maj 2003., str. 37, 40, 47-48 i 51-52.
- ⁴¹ Isto, str. 48.
- ⁴² Mutevelija ovog vakufa 1931. bio je Ibrahim Ahmetašević, a vakuf je ostvario prihode od 25 dinara (Proračun u arhivi Medžlisa Islamske zajednice Gračanica, 73/31).
- ⁴³ Dr. Galib ŠLJIVO, *Gračanica u vrijeme nemira u Zvorničkom sandžaku*, Gračanički glasnik, 10, novembar 2000, str. 33.
- ⁴⁴ Zapravo, za dva mekteba: Ahmed-pašin muški mekteb se nalazio u samoj gračaničkoj čaršiji, dok je ženski mekteb bio u mahali Mejdanić, iznad izvora Mahmutovac.
- ⁴⁵ Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo Gračanica, akt 334/30, nesređena građa.
- ⁴⁶ Popis nacionalizovanih vakufskih objekata, 12. VII 1961.